

ALKOHOLEN SOM KATALYSATOR

Text: Johan Edman

*Kungar anstår det inte, Lemuel,
kungar anstår det inte att dricka vin,
furstar inte att trakta efter rusdrycker,
så att de dricker och glömmen lagen
och vränger rätten för de nödställda.*

*Ge vin åt dem som har det svårt,
ge de bedrövade att dricka,
så att de glömmen sin fattigdom
och inte tänker på sitt elände mer.
(Ordspråksboken 31:4–7)*

Vår kulturella förståelse av alkoholen pekar ständigt mot normer och målsättningar bortom själva alkoholkonsumtionen. Det kan, som i första stycket från *Ordspråksboken*, handla om alkoholen som ett problem för rättssäkerheten.

Men det kan också, som i andra stycket, handla om alkoholen som en möjlighet, en tröst och en lindring. Alkoholen är varken ett problem eller en möjlighet i egen kraft utan endast begriplig som detta beroende på vem som dricker, var och när. Alkoholen är på så sätt ett känsligt lackmuspapper och den som letar efter alkoholens kulturella betydelse finner ofta de stora samhällsfrågorna.

Statsbildningsprocesser, folkrörelser och övergripande strukturförändringar är avläsbara i alkoholen. I Sverige kom exempelvis **Gustav Vasa** att förbjuda brännvinstillverkning 1550 med argument som främst utgick från statsbildarens folkhushållstanke: säden skulle fredas till mat. Glesa alkoholpolitiska utspel under de därpå följande 300 åren illustrerar fint statliga ambitioner på olika områden. Folkhushållningen, någon gång ordningsfrågor men främst statens behov av intäkter från beskattad eller monopoliserad brännvinstillverkning står i fokus. Att spåra alkoholen under dessa år är att läsa av den svenska stormaktens uppgång och fall. När drottning **Kristina** exempelvis inför den första tillverkningskatten på brännvin 1638 sker det för att bättra på statsfinanserna under deltagandet i det krig på kontinenten som aldrig såg ut att ta slut. Syftet med att förbjuda husbehovsbränningen 1718 var också att stärka statsfinanserna i ett land som närmast ruinerats av **Karl XII:s** krig. När kungen dog sköts dessa planer på framtiden.

Men det är från och med 1800-talet som alkoholfrågan verkligen blir ett raster att lägga över allehanda samhällsföreteelser. Nu kopplas alkoholproblemet till andra viktiga frågor i tiden, inte minst till den så kallade sociala frågan. Det handlar om fattigdom, individens men också den nymordade industrinationens relativa fattigdom. Tiden präglades

av industrialisering, modernisering, urbanisering och en utbredd oro för befolkningens kvaliteter inför den nya tidens krav. Emigrationen, degenereringsfaran, dryckenskapen och prostitutionen belystes som valda delar av detta sociala problemkomplex och med 1855 års alkoholpolitiska reform tog den svenska staten för första gången ett mer övergripande grepp på alkoholfrågan. Nu fokuserades inte bara de ekonomiska frågorna utan även de moraliska. Flera av de beslutade bestämmelserna kom att leva kvar länge.

Även om det har ifrågasatts vilket inflytande den unga svenska nykterhetsrörelsen hade på 1855 års reform, så sattes den likväl vid en tidpunkt då det organiserade nykterhetsintresset kom att bredda formuleringen av alkoholproblemet. Nykterhetsrörelsen påverkade alkoholpolitiken i många länder och på 1840-talet hölls den första internationella nykterhetskonferensen. Det dröjde dock till 1885 innan dessa konferenser med anspråk på att formulera alkohol-

Den som letar efter alkoholens kulturella betydelse finner ofta de stora samhällsfrågorna

problemet och dess lösning började hållas mer regelbundet. Rapporterna från den transnationella nykterhetsrörelsens konferenser ger en god inblick i vad som är problemet med alkoholen bortom alkoholen och diskussionerna i dessa står i fokus för den fortsatta framställningen.

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, fram till Första världskrigets utbrott, syns i konferensrapporterna tydligt hur alkoholen begripliggörs inom ramarna för tidens radikala politiska frågor: för arbetarnas rättigheter, för kvinnans jämställdhet, mot slaveri och kolonialism. Alkoholens roll som lindring och tröst var nu till skillnad från i *Ordspråksboken* inte längre ett närapå positivt påbud utan snarare ett beklagligt faktum, något exempelvis **Friedrich Engels** 1845 hade berört i sin studie över den brittiska arbetarklassens villkor. Lösningen på alkoholproblemet kunde därför formuleras som socialpolitiskt reformarbete i bredaste mening: bättre bostäder, kortare arbetstider, bättre mat, anständiga familjeförhållanden, utbildning och kultur. Arbetarnas nykterhet dikterades inte av någon ensidig omsorg om deras hälsa utan tog snarare form i ett begripliggörande av alkoholkonsumtion som ett gissel i industriarbetet. "Clear

heads and steady hands are needed in all the places of industrial pursuit”, menade exempelvis **John H. Kellog** (läkare och en av två bröder bakom den berömda frukostflingan) på 1890 års alkoholkonferens i Christiania (Oslo).

Alkoholfrågan blottlägger ett nytt människoideal kopplat till industrisamhället och vid sidan av den nyktra industriarbetaren diskuteras exempelvis den nyktra arbetsgivaren, den nyktra idrottsmannen, den nyktra lokföraren och den nyktra soldaten. Krig var en statlig kärnuppgift och på den internationella alkoholkonferensen i Stockholm 1907 lade den berömde rasbiologen **Auguste Forel** ut texten kring hur den nyktra japanska soldaten hade gjort processen kort med den berusade ryska soldaten i det nyligen avslutade rysk-japanska kriget. Alkoholfrågan blir här något av civilisationens ödesfråga där öst ställs mot väst: ”schwarze Wolken sammeln sich am östlichen Horizont”. Kulturkampen blir också biologiskt tolkad i tidens rasvetenskap och med den växande eugeniska rörelsen vänds folkförbättringstanken inåt, mot den egna befolkningen och kanske framför allt mot den arbetarklass som ska bära moderniseringsprojektet. Detta civiliserings- och disciplineringsprojekt får ännu tydligare konturer då alkoholfrågan får belysa tidens kolonialism, den vite mannens börda och hur ”dryckenskapen nedsätter negerns arbetsförmåga”, som grosshandlare **I. K. Victor** formulerade det på samma konferens.

Alkoholfrågan får storartade dimensioner i denna kontext av nation och ras och här mejslas även kvinnornas roll fram som ett nav för alkoholproblemets lösning. Såsom ”the guardians of the race”, som det heter på 1934 års konferens i London, tillerkänns kvinnorna ansvaret både för det uppväxande släktets och i slutänden nationens välbefinnande. Detta ansvar för det uppväxande släktet gjordes till en nyckelfråga vid en tid då den oförstörda ungdomen förkroppsligade nationens potens. Antimodernism, ungdomskult, nykterism och nationalism går hand i hand. Landsbygden, i början av 1900-talet hotad av ökande alkoholkonsumtion, var ”den ungdomsbrunn, ur vilken folkstammen skall en gång i framtiden ösa livskraft”. Det är därför inget litet ansvar som läggs på kvinnorna i denna förståelse av alkoholproblemets och inom den progressiva nykterhetsrörelsen höjs årtiondena kring förra sekelskiftet också tydliga röster för det fullständiga kvinnliga medborgarskapet.

Detta är vad du får när du ställer fram flaskan i ljuset: ett prisma som projicerar bilder av varje upptänklig samhällsfråga. Flertalet av förra sekelskiftets frågor återkommer under mellankrigstiden men krigserfarenheter och modernisering accentuerar vissa frågor. Alkoholens plats i en rasbiologisk föreställningsvärld går från teoretiska spekulationer till redogörelser för konkret politik och implementering. Liksom med ungdomens fostran ligger lösningen i framtiden när steriliseringar antas lösa problemet med förmodat ärftlig alkoholism. Vi ser också nya varianter av civilisationernas kamp, eller kanske hellre de politiska systemens kamp, när mellankrigstidens diktaturer ställs mot de liberala demokratierna och även mot varandra. Här ges alkoholen ett starkt symbolvärde i diskussioner kring res-

triktionssystem, steriliseringar eller allmänna socialpolitiska åtgärder. Med fler auktoritära stater på spelplanen blir alkoholproblemets lösning en fråga om det politiska systemets potens. På 1934 års konferens i London gör den sovjetiske delegaten också troligt att man snart har avskaffat alkoholismen i Sovjetunionen, allt tack vare det överlägsna kommunistiska systemet med ”the shock-work system, socialist competition, study, physical culture and sport, the mass of social events, living and working in a collective, the sense of participation in the work of the new social order”.

Alkoholkonferensernas högstämda anföranden är inga verklighetsfrämmande tankelekar utan återspeglar ett begripliggörande av alkoholen som också implementeras inom stora delar av samhället. Så löste exempelvis **Henry Ford** frågan med den onyktra arbetaren genom att helt enkelt kräva att de avstod från alkoholkonsumtion – även på fritiden. Tiden runt förra sekelskiftet är också en tid då flertalet stater kopplar ett grepp kring alkoholfrågan som tidigare har saknats: ett antal länder inför någon form av försäljningsreglering och i flera länder totalförbuds alkoholen. Bekonandet av alkoholproblemet märks också utan-

Det är ett problem när du inte försörjer dig själv eftersom du då saknar försörjning, det är ett problem när du vansköter dina barn eftersom de då blir vanskötta, (...) Alkoholkonsumtion kvalar inte in som ett sådant uppenbart problem; det är inte ett problem att du dricker alkohol eftersom alkoholen då blir drucken.

för konferenserna, exempelvis i vården av alkoholmissbrukare som åtminstone i Sverige på ett närapå övertydligt sätt ägnar sig åt att fostra familjeförsörjande och arbetsamma män respektive sedliga kvinnor med ansvar för hem och familj.

Många alkoholimpregnerade teman går igen under efterkrigstiden, något som återspeglar grundläggande likheter i de kollektiva strukturerna under 1900-talet. Men viktiga förändringar – såsom avkolonisering och ökad jämlikhet mellan könen – återspeglas också. Det nyss utkämpade kriget placerar alkoholen direkt på slagfältet och på den första efterkrigs-konferensen, 1948 i Luzern i Schweiz, ägnas hela den första sessionen åt att diskutera ämnen som de allierade arméernas alkoholkonsumtion, alkoholen i den franska motståndsrörelsen eller alkoholism och kriminalitet i den schweiziska armén. Men inte bara alkoholen inverkan på krigsföringen utan också krigets påverkan på alkoholkonsumtionen diskuteras i föredrag om den nederländska ungdomen eller efterkrigstidens kvinnliga ungdom i Tyskland.

Inom forskningen, politiken och en del offentlig debatt beskrivs inte sällan efterkrigstiden som kvalitativt ny i sin förståelse av alkoholfrågan. ICAA, den organisation som organiserade ovan refererade alkoholkonferenser, menar i sin officiella historieskrivning själva att den första efterkrigs-konferensen 1948 erbjöd ett nytt perspektiv på problemet, en möjligtvis mer vetenskaplig inställning till alkoholproblemet då alkoholmissbruk nu kom att beskrivas som en sjukdom. Denna tankefigur korresponderar också på ett tydligt sätt med den så kallade alkoholismrörelsen i USA, ett begripliggörande av alkoholen som närmast neutral i en problembeskrivning där vissa alkoholkonsumenter i stället beskrivs som potentiellt problematiska. På alkoholkonferenserna ser vi också, främst från och med 1970-talet, hur alkoholproblemet på många sätt tas som givet som föremål för epidemiologiska och biomedicinska undersökningar. Det breda begripliggörandet synes stå tillbaka för tekniska beskrivningar och kontextbefriade lösningar; alkoholen verkar för första gången vara sig själv nog.

Tittar man lite noggrannare ser man dock att denna bild inte är helt sann. Dels är vetenskapliggörandet av alkoholen alls inte något nytt fenomen och redan i slutet av 1800-talet beskrivs argument vara "fully in accord with advanced scientific thought on this subject", något som återkommer i olika varianter över åren. Vid samma tidpunkt syns också de första spåren till en boskillnad mellan ideologi och vetenskap, åtminstone på retorisk nivå. Kanske återspeglar detta en föreställning om att alkoholfrågan visserligen kan vara såsom jag beskriver den – en exponent för vadhelst som ska diskuteras – men att den egentligen borde handla om sig själv. Vad nu det skulle vara. Flera av det tidiga 1900-talets alkoholdebattörer var också så mycket mer medvetna om det vanskliga i det projektet än dagens opinionsbildare. Som det hette i inledningsanförandet på 1934 års alkoholkonferens i London: "Science and Idealism must go hand in hand".

Ändå är den allra tydligaste skillnaden mellan tidigt och sent 1900-tal att ett slags biokemisk reduktionism smugit sig in som en övergripande förståelseram när alkoholproblemet diskuteras. Här speglar det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets alkoholfråga en samhällsutveckling från medborgare i ett förpliktigande kollektiv till den rationella konsumenten. Vetenskapliggörandet kan tillfälligtvis dölja frågans ideologiska botten men utan ett problem att lösa, ett problem gestaltat av individens förutsättningar och kollektivets förväntningar, skulle det knappast forskas på frågan. Och även under det senare 1900-talet och tidiga 2000-talet ser vi frekventa beskrivningar av sociala problem och målsättningar. Våld, trafiksäkerhet, skolresultat, sexvanor, samhällskostnader, graviditeter, ursprungsbefolkningars situation, religionens roll, självmordsfrekvenser, familjelivet – allt detta och mycket mer är viktiga teman som diskuteras i en alkoholkontext. Att andra förståelseramar vittrat bort beror i sin tur på att de inte längre är relevanta: alkoholfrågans arbetsetiska dimension blir naturligtvis mindre betydelsefull då höggradiga alkoholmissbrukare inte längre förväntas ha en fot på arbetsmarknaden. Detta är också väldigt tydligt inom den svenska vården av alkoholmissbrukare. Här gick man i slutet av 1960-talet från arbete som främsta vårdinstrument till en mild medborgarfostran som skulle få alko-

holmissbrukaren att hålla sig hel och ren och bortom konflikter med närsamhället.

Alkoholfrågan finner alltid en ny kontext att problematiseras i; den är faktiskt helt beroende av det. Alla de tillskrivna problemen är manifesta, självtillräckliga och fullt begripliga i sitt historiska sammanhang: det är ett problem när du inte försörjer dig själv eftersom du då saknar försörjning, det är ett problem när du vansköter dina barn eftersom de då blir vanskötta, det är ett problem när du kraschar med bilen efter som den då blir kraschad, det är ett problem när du inte skjuter mot fienden i den motsatta skyttegravan efter som fienden då inte blir skjuten ... Alkoholkonsumtion kvalar inte in

Det är inte säkert att man lär sig så mycket mer om alkohol när man studerar alkoholens historia, men det är helt säkert att man lär sig något om samhället.

som ett sådant uppenbart problem; det är inte ett problem att du dricker alkohol eftersom alkoholen då blir drucken. Alkoholkonsumtionen måste kopplas till de mer uppenbara problemen för att bli problematiserad. Därmed blir också alkoholproblemet villkorat och tydligt föränderligt och en fin illustration av dominerande förståelseramar i olika tider och kulturer. Det är inte säkert att man lär sig så mycket mer om alkohol när man studerar alkoholens historia, men det är helt säkert att man lär sig något om samhället. Alkoholen är nämligen en katalysator i ordets egentliga bemärkelse: något som bidrar till att sätta igång en process utan att själv ingå i slutprodukten.

Vidare läsning

Johan Edman, "Treatment of what? Class, gender and work ethics within the compulsory institutional care of alcohol abusers in Sweden during the 20th century", *Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift*, English supplement 2005.

Johan Edman, "Temperance and modernity. Alcohol consumption as a collective problem 1885–1913", *Journal of Social History*, Vol. 49, No. 1, 2015.

Johan Edman, "Transnational nationalism and idealistic science. The alcohol question between the wars", *Social History of Medicine*, kommande 2016.

Johan Edman, docent i historia och ställföreträdande föreståndare för Centrum för socialvetenskaplig alkohol och drogforskning, SoRAD.

Foto: © MarkburgerB3 / Hacker-Pschorr Oktoberfest Girl.jpg